

A spiritualitás fejlődését meghatározó pszichológiai tényezők Gondolatok Fowler szakaszelmélete kapcsán

KÉZDY ANIKÓ – SOMOGYINÉ PETIK KRISZTINA – URBÁN SZABOLCS

Abstract

This paper presents the psychological constructs underlying the stages of faith in J. Fowler's faith development theory (form of logic, social perspective taking, form of moral judgement, bounds of social awareness, locus of authority, form of world coherence, symbolic function). and their relationship to everyday spiritual and religious life.

Kulcsszavak: *hitfejlődés, spiritualitás fejlődése, szakaszelmélet, kognitív fejlődés, Fowler*

Keywords: *faith development, spiritual development, stage theory, cognitive development, Fowler*

BEVEZETÉS

A vallásgyakorlás, a hitoktatás, a lelkivezetés hétköznapi tapasztalatai szerint az ember hite, spiritualitása, vallásossága változik az életkora előrehaladtával. A valláspszichológia területén mind az elméleti modellek, mind az empirikus kutatások arra engednek következtetni, hogy a vallásosság, illetve spiritualitás ezen változása elválaszthatatlan a személy pszichológiai fejlődésének külön-

KÉZDY ANIKÓ pszichológus, a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola Pszichológia Tanszékének docense; kezdy.aniko@sapientia.hu – SOMOGYINÉ PETIK KRISZTINA pszichológus, a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola Pszichológia Tanszékének vezetője; somogyine.krisztina@sapientia.hu – URBÁN SZABOLCS pszichológus, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Pszichológia Intézetének oktatója; urban.szabolcs@btk.ppke.hu.

böző területeitől. Az egyes szerzők a személy más és más összetevőjéhez kapcsolják a spiritualitás változását: Meissner¹ pszichospirituális elmélete Erikson pszichoszociális stádiumaira épít, a vallásosság kötődélméleti megközelítései a személy Istennel való kapcsolatát a korai kötődési élményekkel hozzák összefüggésbe,² az istenkép fejlődésének modern elméletei³ a korai szülő-gyerek kapcsolatot, az önértékelést, a vallásos szocializációt együttesen tartják meghatározó szempontoknak. Fowler hitfejlődési szakaszelmélete⁴ a kognitív fejlődést tekinti a változást leginkább meghatározó tényezőnek. Bár elméletének a valláspszichológián belül abban az időben használatos hitfejlődés elnevezést adta, látni fogjuk, hogy mai szóhasználattal a spiritualitás fejlődése elnevezés is találó lenne. Tanulmányunkban az ő elméletének háttérében álló pszichológiai területeket tekintjük át, összefüggésben azzal, hogy ezek a területek hogyan jelennek meg a hit gyakorlásának formáiban a mindennapokban. Nem térünk ki ugyanakkor az elméletet megalapozó teológiai kérdésekre.

FWLER HITFEJLŐDÉS ELMÉLETE

James Fowler 1981-ben publikálta a hit élethosszig tartó változását hat fejlődési szakaszban leíró elméletét.⁵ Megközelítésében a hitet a megismerő-értékelő strukturális műveletek olyan mintázataként fogja fel, amely a tételes tartalom (a hittartalmak) háttérében áll, megalapozza és szervezi azt. Röviden összefoglalva, az elmélet a hitre való képesség kognitív alapjait, annak összetevőit írja le. A hit kifejezést („faith”) elkülöníti a hiedelmektől („beliefs”) és

¹ WILLIAM MEISSNER: *Life and Faith. Psychological Perspectives on Religious Experience*, Georgetown University Press, Washington DC, 1987.

² URBÁN SZABOLCS: *A vallásosság kötődélméleti megközelítése*, Doktori értekezés, Debreceni Egyetem, 2013.

³ ANA-MARIE RIZUTTO: *Birth of the Living God: A Psychoanalytic Study*, Chicago University Press, Chicago, 1979.

⁴ JAMES W. FOWLER: *Stages of Faith: The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*, Harper and Row, San Francisco, 1981.

⁵ JAMES W. FOWLER: Faith Development Theory and the Postmodern Challenges, *The International Journal for the Psychology of Religion* 11 (2001/3) 159–172; JAMES W. FOWLER – HEINZ STREIB – BARBARA KELLER: *Manual for Faith Development Research*, 3rd Edition, Center for Research in Faith and Moral Development, Atlanta – Center for Biographical Studies in Contemporary Religion, Bielefeld, 2004.

a vallástól („religion”): hiedelmeken a tételes hittartalmakat érti, míg valláson a hittartalmak kifejezési formáit, például rítusokat, szimbólumokat. A hit tehát átfedésben lehet az intézményes vallásossággal és a vallásgyakorlással, de a kettőnek vannak egymástól teljesen független területei is. Ebből következik, hogy a hitnek lehetnek vallásos és nem vallásos megnyilvánulási formái is; és hogy a hit struktúrája alapvetően azonos lehet akár különféle vallásgyakorlatok esetében is. Huszonegyedik századi nyelvezettel szólva tehát elméletét a spiritualitás-fejlődés szakaszelméletének is nevezhetnénk. A pozitív pszichológia modern elméleteihez hasonlóan Fowler a hitet a személyiség központi struktúrájának tartja. Ez a központi struktúra az élet értelmének, az élet legfőbb értékeinek, valamint a transzcendenssel való viszonyának a keresésére irányul, melyben a kapcsolati aspektus és az elköteleződés járulnak hozzá az identitás kibontakoztatásához. A hit Fowler szerint egyetemes emberi jelenség, összetevői és fejlődése független az adott kultúrától.

Fowler a hit fejlődését hat (pontosabban hat plusz egy) lépcsőfokban írja le. Mint minden fejlődéslélektani szakaszelméletnek, ennek a modellnek a háttérében is az az alapfeltevés áll, hogy a fejlődés egymástól minőségileg és működésileg különböző lépcsőfokokon keresztül zajlik. Az egyes szakaszok (lépcsőfokok) a megismerés, az értelemalkotás és az értékek melletti elköteleződés integrációjából származó tipikus mintázatokat jelentik. Fowler ezeket hét pszichológiai terület (konstruktum) fejlődési jellemzője mentén vizsgálja. Az ő megközelítésében tehát a hit fejlődése nem a hittartalmak változását jelenti, hanem a hit szerkezetének, az elemek elrendezési módjának fejlődését – vagyis azt, ahogyan a hitbeli kérdésekről gondolkodunk. Éppen ezért szerinte a hittartalmak változása nem feltétlenül jár együtt a hit változásával, vagyis egy másik fokozatba lépéssel, és az életkor előrehaladása sem jelenti feltétlenül a következő szakaszba lépést. Kuhn tudományfilozófiai felfogásához hasonlóan,⁶ a következő szakaszba jutáshoz az értelemadás megszokott módjának lebontása és egy új rendszer felépítése szükséges; ez több éven át elhúzódhat. A korai szakaszok az egyes emberek között sokkal több hasonlósággal jelennek meg, hiszen a gyerekkori gondolkodás fejlődésmentét jobban meghatározza a biológiai érés, azonban az életkor előrehaladtával egyre kevésbé lehet egyértelműen megfeleltetni egymással az egyes életkorokat és a szakaszokat. A szakaszok között nincsen éles határvonal; és nem mindenki sorolható be egyértelműen

⁶ URBÁN SZABOLCS: Piaget valláslélektani értelmezéséről, in Horváth-Szabó Katalin (szerk.): *Vallásosság és személyiség*, PPKE, Piliscsaba, 2007, 37–50.

egy-egy szakaszba, mivel a hét besorolási szempont nem feltétlenül fejlődik azonos ütemben.

Ahogy látni fogjuk, a hitről való gondolkozás kibontakozását segítheti a hittel kapcsolatos kérdésekkel való foglalkozás – ezen ismét nem feltétlenül a hittartalmak elsajátítását, a tudás bővítését értjük, hanem a megismerő-szervező műveletek gyakorlását, aktuális korlátainak feszegetését, ami végül a struktúra változásához vezethet. Krízisek, döntéshelyzetek például vezethetnek így (az életkorhoz képest korábbi) továbblépéshez. A szakirodalom a poszttraumás növekedés egyik részeként írja le a spirituális növekedést, érést;⁷ ennek háttérében feltételezhető, hogy a nehéz élethelyzet a hitkérdések átgondolására, töprengésre szorítja rá a személyt, amely magával hozhatja a struktúra módosulását. Valószínűleg ezen a ponton lehet szerepe a hitoktatásnak, illetve lelkivezetésnek is a hit fejlődésének támogatásában, elősegítésében. Az utolsó szakaszt, az univerzáló, egyetemes hit szakaszát Fowler maga is úgy írta le, mint a fejlődés távlati célját, az emberi kiteljesedés azon formáját, amelynek megvalósítására törekedhetünk. Megkockáztathatjuk tehát azt a kijelentést, hogy a fejlődési szakaszokban való érés elősegítése, majd a továbblépésnek, a meglévő keretek meghaladásának bátorítása az emberekkel való foglalkozás feladata lehet.

A HIT SZAKASZAI FOWLER SZERINT

A következőkben röviden ismertetjük a Fowler által leírt hitfejlődési szakaszokat. Az elmélet a hat szakasz előtt egy nulladikat is megjelöl, a magzati- és csecsemőkorban jellemző *différenciálatlan hit* szakaszát. Fowler azért nevezi ezt nulladik szakasznak, mivel szerinte valódi hitről itt még nem beszélhetünk, hiszen a fogalmi műveletek kialakulását és a nyelvhasználatot megelőző időszakról van szó. Erikson⁸ elméletére alapozva feltételezhető, hogy a csecsemő gondozójával való kapcsolatában alapvető tapasztalatokat szerez a kölcsönösségről, hitről, bizalomról, autonómiáról, illetve ezek ellentéteiről, melyek a hit fejlődésének alapjait jelentik.

⁷ RICHARD G. TEDESCHI – CRYSTAL L. PARK – LAWRENCE G. CALHOUN: Posttraumatic Growth: Conceptual Issues, in Richard G. Tedeschi – Crystal L. Park – Lawrence G. Calhoun (eds.): *Posttraumatic Growth: Positive Changes in the Aftermath of Crisis*, Lawrence Erlbaum, Mahwah, NJ, 1998, 1–22..

⁸ ERIK H. ERIKSON: *Childhood and Society*, Norton, New York, 1963.

Az első szakasz a kisgyermekkorra jellemző *intuitív-projektív hit*. A hit a fantázia és a valóság keveredésével jellemezhető; az epizodikus, ok-okozati összefüggéseket nélkülöző gondolkodásból igen eredeti asszociációk, képek születnek. Ebben a szakaszban jut a legtöbb hely a képzelet számára. A hittel kapcsolatban ebben a korban megtapasztalt, fantáziával átszőtt képek, pozitív és negatív érzelmi benyomások (például biztonságérzet, félelem) közrejátszanak a hit későbbi alakulásában.

A második szakasz, a *mitikus-literális hit* a kisiskolás korra jellemző. A konkrét műveletek korszakába lépve a gyerekek képesek az eseményeket értelmes összefüggésrendszerbe összekapcsolni, elválasztani a fantáziát, a mesét a valóságtól, az ok-okozati összefüggések megértésével időben és térben rendezett történetekben gondolkodni; mindez kihat a vallásos tanítások megértésére is. Emellett egyre inkább a sajátjukként tekintenek azokra a történetekre, hittartalmakra, szokásokra, amelyek kifejezik a saját közösségükhöz tartozást. Istenképük a konkrét gondolkodás kötöttségei miatt még antropomorf. A szimbólumok, hitbéli kérdések magyarázatánál szintén hajlanak a konkrét, szó szerinti (literális) értelmezésre.

A harmadik szakasznak, a *szintetikus-konvencionális hit* szakaszának az elnevezése arra utal, hogy a személy a kezdeti formális műveleti gondolkodás, absztrakciós képesség, valamint a fejlett nézőpontátvétel segítségével egységbe rendezi (szintetizálja) a mások véleményén alapuló (vagyis konvencionális) hittartalmakat. Ebben a szakaszban a kapcsolatok kialakítása és fenntartása jelenti a legfőbb értéket a személy számára; (vallásos) identitását a számára fontos személyekből, valamint azokból a csoportokból vezeti le, ahová személyes kapcsolatok fűzik. Mindezek miatt hitében még inkább „konformista”: a gondolkodást, a viselkedést főképp a közösség értékrendjéhez való igazodás határozza meg, de már megjelennek a független, önálló identitás alakulására utaló, azzal összefüggő személyes elemek is. Ez a szakasz nagyjából kiskamasz korban jelenik meg, és sok esetben felnőttek hitére is jellemző lehet.

A késő serdülő-, illetve fiatal felnőttkorban megjelenő *individuális-reflektív hit* szakaszának legjelentősebb változása a formális gondolkodás kiteljesedésén (általában a tizenéves kor első felében), valamint a társas kapcsolatok körének kiszélesedésén (a késő serdülőkorban) alapszik. A személy kilép az elsődleges csoportok kötelékéből, és maga választotta személyekkel és csoportokkal alakít ki kapcsolatokat. A felismerés, hogy egy csoport normái, nézetei relatív természetűek és nem általánosak, valamint az a képesség, hogy az egyéni és a csoport normáit explicit fogalmakká alakítsa át, lehetővé teszi azt, hogy a személy kritikai távolságba kerüljön mások véleményétől, és kialakítsa saját álláspontját.

Ezen a szinten a személy autonóm módon alakítja ki azt, hogy miben hisz, és képes is azt kifejezni. Éppen ezért a hit ebben a szakaszban gyakran inkább ideológia- vagy világnézet-jellegű; a szakaszt az „életfilozófia” kialakítása időszakának is nevezhetjük. A személyes hitrendszer felépítése, az autonóm módon választott értékek melletti elköteleződés az identitás megszilárdulásának egyik sarokköve. Ugyanakkor a gondolkodás ebben a szakaszban még dichotóm jellegű, fekete-fehér: túlságosan élesen, átmenetek és közös pontok nélkül különbözteti meg a csoportokat, nézeteket. Időtartamát tekintve ez a szakasz hosszúra nyúlhat: a serdülőkor közepétől az életközépig is eltarthat.

Az ötödik szakasz, az *összekapcsoló-elmélyülő hit* leggyakrabban az élet közepén jelenik meg, és már dialektikus gondolkodással jellemezhető. A személy tudatában van annak, hogy a valóságot számos különböző értelmezési rendszerrel közelíthetjük meg, és ezek az értelmezési lehetőségek és szempontok gazdagítanak és távlatokat nyitnak. Kevésbé foglalkoztatja az, hogy – akár tényeket és értelmezési lehetőségeket figyelmen kívül hagyva vagy egy már létező fogalmi kerethez hozzáigazítva – megvédje saját álláspontját. Mer közel engedni magához olyan (hit)tartalmakat, spirituális vagy vallásos tapasztalatokat, amelyek nagyon különböznek eddigi felfogásától, vagy fenyegetőek lehetnek az identitás vagy a világnézet szempontjából. Ebben a szakaszban a személy kész arra, hogy befogadja a valóság sok szempontú megközelítéséből fakadó feszültséget, valamint arra, hogy integrálja azokat az elemeket, melyeket az előző fokozaton saját belső biztonsága és a valósághoz való kognitív és érzelmi alkalmazkodása érdekében figyelmen kívül kellett hagynia (például ellentmondások, a hit paradoxonjai). Tudatában van saját nézőpontja és a megértés korlátjainak. Fontossá válnak a számára eddig rejtve maradt dolgok, például énjének nem tudatos részei, cselekedeteinek tudattalan motívumai. Ez a nyitottság teszi egyre inkább képessé a személyt arra, hogy kapcsolatba lépjen azzal az Istennel, aki a misztérium, egyszerre ismeretlen és ismerős. A személy tudatában van a megértés történeti és adott pillanatra vonatkozó korlátjainak is; képes magát egy adott kultúra, hagyomány, történelmi kor kontextusában látni, és ezt figyelembe venni mások cselekedeteinek, gondolkodásának értelmezésénél is. (Itt jegyezzük meg, hogy ezt a fajta nyitottságot az értelmezés sokféleségére az elköteleződésben megnyilvánuló érett identitás különbözteti meg egyértelműen a diffúz identitásra jellemző kritikátlan szempont- és értékváltásoktól.)

Az utolsó szakasz, az *univerzáló, egyetemes hit* szakasza Fowler elméletében inkább feltételezett szakasz; az emberi kiteljesedés képeként fogható fel. Leírásának alapjául a kognitív fejlődés logikai alapokon történő kiterjesztése, erkölcsi és vallási vezetők életrajza, valamint főbb vallási hagyományok normatívái

szolgáltak. A személy itt túllép az ötödik szakasz paradoxonjain, mert a nézőpontátvétel tekintetében még kiterjedtebb benne-foglalás jellemzi: a minden élt befogadó közösség elgondolása. Míg az ötödik szakaszban a személy, a család, a saját csoport igényei még mindig befolyással lehetnek az egyén döntéseire, gondolkodására, a hatodik szakaszra ez megszűnik. Éppen ezért gyakran tekintenek úgy ezekre a személyekre, mint a biztonságot adó, a meglévő (valási, társadalmi) rendszereknek a felforgatóira, hiszen gondolkodásuk meghaladja a megszokott formákat. A mindennapi megtapasztalás központja elfordul az én-től és teljes nézőpontváltás következik be: a fókuszban az Istennel (vagy univerzummal stb.) való egység lesz. Ugyanakkor az én háttérbe szorulása ellenére a körülötte lévők szemében eleven és erőteljes személyiségek maradnak.

A HIT FEJLŐDÉSÉT MEGHATÁROZÓ PSZICHOLÓGIAI TÉNYEZŐK

A fent ismertetett hitfejlődési szakaszok felállításához Fowler hét pszichológiai változó egyenkénti fejlődését, valamint ezek fejlődési fokainak jellegzetes együttállásait vizsgálta – az elmélet szerint ezek a háttértényezők alakítják ki egy-egy szakasz hitének jellegzetességeit. Ezen változók tanulmányozása tehát segít megérteni az adott életkor spiritualitásának, vallásosságának, vallásos gondolkodásának sajátosságait. A hét megismerő-értékelő művelet a következő:

- 1) a gondolkodás jellegzetességei Piaget kognitív fejlődési szakaszai alapján;
- 2) társas nézőpontátvétel, vagyis az a képesség, hogy mások nézőpontjába beleképzeljük magunkat;
- 3) az erkölcsi ítéletalkotás módja Kohlberg erkölcsi fejlődés szakaszelmélete alapján;
- 4) a társas tudat határa, vagyis kikből áll a világ a személy számára;
- 5) a tekintély (autoritás) helye, vagyis kit és miért fogad el a személy a tekintély, a hatalom forrásának;
- 6) a világ koherenciája, vagyis a személy számára mennyire állnak össze egységes egészzé a történések, a világban tapasztalt jelenségek;
- 7) a szimbólumalkotás, szimbólumértelmezés képessége.

A következőkben ennek a hét pszichológiai változónak a fejlődését tekintjük át, különös tekintettel a vallásosság jellegzetességeit meghatározó oldalukra. Mint látni fogjuk, a hét konstruktum nem különíthető el élesen egymástól, az egyik területen bekövetkező változás összefonódhat a másik területen vagy területeken bekövetkező változással.

*Az első változó: a gondolkodás jellegzetességei (Piaget kognitív fejlődési szakaszai alapján)*⁹

Piaget-nak a gondolkodás fejlődéséről alkotott elmélete széles körben ismert, rövid ismertetését mégsem kerülhetjük el, hiszen ez alapozza meg a Fowler-i hitfejlődés-elméletet. A gondolkodás fejlődése megfigyelhető többek között a hitbeli kérdések értelmezésének változásában.

Az intuitív-projektív hitet a gondolkodás műveletek előtti korszaka jellemzi. Ezen a szinten a gyermek gondolkodásában a fantázia nem különül el a valóságtól, a kettő egybeesik. Az összefüggések megállapítása az ok-okozati következtetések helyett asszociációkon alapul. A gondolkodásra jellemző még az egocentrizmus, ami azt jelenti, hogy a másik nézőpontját nem képes átvenni. Ebben a szakaszban a gyermek világlátását az animizmus jellemzi: a tárgyakat élettel ruházza fel, és szándékokat tulajdonít nekik.

A mitikus-literális hit a gondolkodás konkrét műveleti szakaszában jellemző. Ebben a szakaszban a gyermek képes a konkrét ok-okozati összefüggések megértésére, így az élet eseményeit is ezek alapján írja le. Képes osztályozni, csoportba és sorba rendezni tárgyakat és eseményeket. Megérti a megfordíthatóságot és a megmaradás törvényét. Már elkülöníti a látszatot a valóságtól.

A szintetikus-konvencionális hit a formális műveletek kezdetén jelenik meg. Ekkor a személy kezdi felfedezni a világban a rendszereket és összefüggéseket. A logikai műveletek tekintetében inkább az induktív, mint a deduktív műveletekre képes, azaz adott eseményből tud általános szabályra következtetni, így egyszerű elméleteket, általánosításokat hoz létre, de az elméleteket még nem képes szisztematikusan tesztelni. Képesé válik arra is, hogy hipotézisekben gondolkodjék; ez előfeltétele annak, hogy magát egy harmadik személy nézőpontjába beleélje. Ennek megfelelően bele tud helyezkedni egy harmadik személy, vagy akár egy csoport nézőpontjába is. Hipotézis-alkotó képessége azonban még nem tudatos: gyakran eljut a helyes válaszokig, de nem tudja megmondani, hogyan jutott el oda (vagyis még nem képes magáról a gondolkodási folyamatról gondolkodni). Az absztrakció és az általánosítás képessé teszi arra, hogy lehetőségekben gondolkodjon – így túllépjen a jelen pillanat keretein. Összefoglalva: a formális műveletek megjelenésének kezdetén a fiatal nem képes se a szigorúan rendszeres, se a kritikai gondolkodásra. Szemlélete gyakran egyoldalú, vagy sztereotípiákat használ.

⁹ JEAN PIAGET: *Az értelem pszichológiája*, Gondolat, Budapest, 1993; Uő: Intellectual evolution from adolescence to adulthood, *Human Development* 15 (1972/1) 1–12.

Az individuális-reflektív hit lehetősége a formális gondolkodás úgynevezett dichotóm fajtájának kibontakozása után jelenik meg. A személy ekkor képes rendszereket, összefüggéseket létrehozni, és többdimenziós problémákat elemezni. Már nem csupán megalkot hipotéziseket, hanem képes e hipotézisek szigorú tesztelésére is, és reflektál magára a gondolkodási folyamatra. Érvelése lineáris, deduktív, a problémákra meghatározott rendszer vagy koncepciók alapján keres megoldást. Nagyon érdeklő a rendszerhatárok kérdése: a megkülönböztetés, a definíciók, így hajlamos a „vagy-vagy” osztályozásokra. Rendkívül fontos számára a világnézeti és hitbeli kérdések logikus igazolása, emiatt figyelmen kívül hagy bizonyos ellentmondásokat. Az ellentétes állításokat nem tartja feszült-ségben, inkább meg akarja őket szüntetni.

Az összekapcsoló-elmélyülő hit a formális műveletek dialektikus használatához köthető. Az előző szakaszhoz képest megjelenik a gondolkodás dialektikus jellege: a személy tudatában van a jelenségekben rejlő (lehetséges) feszültségeknek és ellentmondásoknak, és ezeket a mélyebb megértés lehetőségeként értékeli. Nem törekszik mindenáron a paradoxonok kiküszöbölésére; elviseli a két- vagy többértelműséget. Felismeri a véges (gondolkodási, megismerési) rendszerek korlátjait. Az előző szakasz dichotómiára való törekvésével szemben itt inkább a benne-foglalásra való törekvés a jellemző: képes egy adott problémát vagy kérdést számos perspektívából vizsgálni és több különböző elemzési módot használni. – A serdülőkortól az érett felnőttkor felé haladva tehát a hit fejlődésének területén a gondolkodás a redukcionizmustól az ellentétek és ellentmondások tudatosulása és elfogadása felé mozdul el. Hasonló folyamatot ír le Labouvie-Vief¹⁰ is: szerinte a kognitív és érzelmi tapasztalatok integrálásával párhuzamosan, az érett felnőttkor feladata az is, hogy a valóság dualista felfogását dialektikusabb, integráltabb fogalmak váltsák föl a transzcendensről vallott nézetek tekintetében is.

Az univerzáló-egyetemes hit képességét Fowler a szintetizáló formális műveletekhez köti. Ezen a gondolkodási szinten a felnőtt tudatában van a világban tapasztalható paradoxonoknak és ellentmondásoknak, de képes feloldani az ezekből származó feszültséget anélkül, hogy az ellentéteket figyelmen kívül hagyná vagy egybemosná. A paradoxonok feloldására egy mélyebb szintű elemzés segítségével képes: a sokszínűségben megtalálja a rejtett, mögöttes azonosságokat.

¹⁰ GISELA LABOUVIE-VIEF: Affect complexity and views of the transcendent, in Polly Young-Eisendrath – Melvin E. Miller (eds.): *The Psychology of Mature Spirituality: Integrity, Wisdom, Transcendence*, Brunner-Routledge, New York, 2000, 103–119.

A második változó: a társas nézőpontátvétel képessége

A hit alakulását befolyásolja az a képesség, hogy mások nézőpontjába mennyire tudjuk beleképzelni magunkat. Ezt a pszichológiai változót Fowler Selman¹¹ elmélete alapján építette bele a hit szakaszaiba. A társas nézőpontátvétel képességének változását a hit területén többek között a hitkérdésekről folytatott beszélgetések, vagy az imádság változásánál figyelhetjük meg.

Az intuitív-projektív hit szakaszában az egocentrikus gondolkodás miatt az empátia kezdetleges. Az empátia alapjai megtalálhatók a személyiségben, azonban az empátia kifejezése utánzason alapul, ugyanis a gyerek a másik személy nézőpontját nem tudja felvenni. Nem ismeri fel azt sem, hogy mások ugyanazt az élményt vagy cselekvéssort az övétől eltérő módon is értelmezhetik. A másik személy észlelésében a döntő szempont a megfigyelőre tett hatás (például félek tőle, vagy jutalmat várhatok). A beszélgetések inkább monológ jellegűek.

A mítikus-literális hit szakaszát az egyszerű perspektíva-átvétel jellemzi. A gyerek ezen a ponton már megérti, hogy mások nézőpontja különbözhet az övétől, és konkrét helyzetekben képes átvenni mások nézőpontját. Megszűnik a párhuzamos monológ, hatékonyabb lesz a kommunikáció, azonban érzelmi, akarati szempontból még tapasztalható az a tendencia, hogy a másik személynek is ugyanolyan vágyakat, szükségleteket tulajdonít, mint saját magának.

A szintetikus-konvencionális hit szakaszában a kölcsönös interperszonális perspektíva-átvétel figyelhető meg. A serdülő már felismeri, hogy a másik személynek saját belső világa van. Képes erről a belső világról elképzelést alkotni, és megpróbálja megérteni azt. A „Mit gondolsz, mit érez ő ezzel kapcsolatban?” típusú kérdéseket saját magától elvonatkoztatva képes megválaszolni. Ugyanakkor ebben a folyamatban a fantázia és a projekció még keveredik a megfigyeléssel, emiatt gyakran inkább a másik érzelmeit, hangulati állapotát tudja elképzelni, sok sztereotíp elem felhasználásával. Ezen a szinten a személy arra is képes, hogy saját gondolatait és érzéseit egy másik személy nézőpontjából szemlélje (önreflexív nézőpont). Kezdi megalkotni az „általánosított másik”-at (mit gondolnak általában mások), ez azonban még nem tudatos, és leginkább a személy konkrét társas kapcsolatai alapján alakul. Foglalkoztatja az, hogy mások mit gondolnak, szeretne megfelelni mások elvárásainak, különösen a „általánosított másik”-nak. Az önmeghatározásra ebben a szakaszban a társas kapcsolatokba ágyazottság jellemző: a másik (például a jelentős másokkal való

¹¹ ROBERT L. SELMAN: *The growth of interpersonal understanding: Developmental and clinical analysis*, Academic Press, New York, 1980.

kapcsolat) meg tudja határozni az ént, és gyakran veszi át mások véleményét tudatos kiértékelés nélkül.

Az individuális-reflektív hit szintjén a saját maga választotta csoportra kiterjesztett nézőpont jellemző (társadalmi perspektíva). A serdülőkor második felétől kezdve fokozatosan bontakozik ki a nézőpontátvételnek az a formája, amely átgondoltabb, fogalmi alapokon nyugszik, kevésbé játszanak bele az érzelmek, tehát a személy rendszerezett alapon közelít mások nézőpontjához. Képes a magáévá tenni a társadalom, a törvények vagy az erkölcs általánosított nézőpontját. Megérti a másik személy teljesen egyedi mivoltát (például a gondolkodás, az élettörténeti sajátosságok tekintetében). A másik személy belső világát elméleti alapokon – a személyiség vagy az ideológia mentén magyarázza. Figyelembe veszi és elemzi a másik nézőpontját, ezt azonban gyakran defenzív módon teszi, a saját álláspontját védve. Saját világnézetét összehasonlítja másokéval, azok fényében indokolja és törekszik fenntartani azt.

Az összekapcsoló-elmélyülő hit szintjén a személy kölcsönösséget él át azokkal a csoportokkal, társadalmi osztályokkal, hagyományokkal is, amelyek „mások”, mint a sajátja. Ebben a szakaszban a személy identitása már eléggé kiforrott, ezért képes úgy felvenni a másik nézőpontját, hogy közben nem foglalkoztatja őt a saját álláspontjának megvédése. Képes elgondolni azt, hogy mit jelenthet valami a másik számára anélkül, hogy abba belevetítené saját elképzeléseit. Olyan nézőpontokat is fel tud venni, amelyek gyökeresen különböznek a sajátjától, és képes a saját nézőpontját félretenni azért, hogy a világot a másik szemszögéből lássa. Tudatában van annak, hogy a különböző nézőpontok nemcsak lehetségesek, hanem szükségesek is, hiszen a problémák vagy a valóság csak sokféle nézőpontból közelíthető meg igazán.

Az univerzáló-egyetemes hit szintjén a személy a létezés közösségéhez tud kapcsolódni. A személyre a szolidaritás és az azonosulás érzése jellemző. Közösséget vállal minden létezővel, miközben képes konkrét személyek nézőpontjával való azonosulásra is.

A harmadik változó: az erkölcsi ítéletalkotás módja (Kohlberg elmélete alapján)¹²

Kohlberg, a korábbi morális fejlődés teóriákkal ellentétben, elméletében szétválasztotta az erkölcsi gondolkodás fejlődését a vallásosságtól. Az ő értelme-

¹² JAMES FOWLER: Moral Stages and the Development of Faith, in Brenda Munsey (ed.): *Moral Development, Moral Education, and Kohlberg. Basic Issues in Philosophy, Psychology, Religion and Education*, Religious Education Press, Birmingham, Alabama, 1980, 130–160.

zésében a moralitás fogalma független a vallás (vagy bármely világnézet) által kínált értékektől, és leírható pusztán a kognitív fejlődés egy vonulataként.¹³ Fowler elmélete ezt a Kohlberg által felkínált kognitív vonalat használja fel, így kapcsolva vissza a moralitást a hithez. Az erkölcsi ítéletalkotás fejlődése többek között a vallás által előírt szabályok értelmezésének módjában, a szabályok követésének indítékaiban figyelhető meg.

Az intuitív-projektív hit a „jutalmazás-büntetés” erkölcsével jár együtt. Ezen a szinten a gyermek (vagy akár felnőtt) számára az erkölcsi ítéletalkotás (vagyis, hogy valamit jónak vagy rossznak ítélt meg) legfőbb szempontja az, hogy ő maga milyen fizikai következményekkel számolhat az adott cselekedetet követően. Leginkább a büntetés (különösen a fizikai büntetés vagy a megvonás) elkerülése a meghatározó.

A mitikus-literális hit szintjét az instrumentális hedonizmus (a kölcsönösség elve) jellemzi. Az erkölcsi ítéletek alapja az instrumentális kölcsönösség („Azt teszem meg neked, amit te megteszel nekem.”). A kölcsönösség egyszerű és konkrét dolgokra, tevékenységekre vonatkozik. A szabályok követésének legfőbb kritériuma, hogy azok a személy szükségleteit, érdekeit szolgálják-e.

A szintetikus-konvencionális hit szakaszában az erkölcsi gondolkodást az interperszonális elvárások jellemzik. Mivel ebben a szakaszban a legfontosabb értéket a kapcsolatok jelentik, ezért az erkölcsi ítéletek alapja is a harmóniára és kölcsönösségre való törekvés a személyes kapcsolatokban. A személy olyan értékek mellett köteleződik el, amelyek a kapcsolatokat szolgálják: lojalitás, őszinteség, kölcsönösség, egyetértés stb. A személy számára a szabályok betartásában az a legfontosabb, hogy megfeleljen (a számára fontos) mások elvárásainak, és teljesítse a szerepéhez tartozó kötelezettségeket. Mivel a társas tudat, a „világ” azokból áll, „akik olyanok, mint mi”, az idegenekhez (vagyis azokhoz, akik nem ebbe a kategóriába tartoznak) morális szempontból kétféle módon viszonyulhat: 1. úgy kezeli őket, mint a saját csoportot (vagyis projektál), ekkor ugyanazok az erkölcsi kötelezettségeket kéri rajtuk számon, mint a saját csoport esetében; 2. deviánsnak tartja őket, így ők nem léphetek fel erkölcsi követelésekkel az egyénnel szemben. Vagyis a „társadalom” normáit nem absztrakt módon képezi le, hanem a saját csoport normáit kezeli úgy, mintha általános érvényűek lennének. Ezt a szintet – a negyedik szakasszal együtt – Kohlberg az „igazságosság és rend” szakaszának is nevezi. A harmadik szakaszban azonban mindez csak a saját csoportra vonatkoztatva jelenik meg.

¹³ HORVÁTH-SZABÓ KATALIN: *Vallás és emberi magatartás*, PPKE, Piliscsaba, 2007.

Az individuális-reflektív hit szintjét a társadalmi perspektíva, átgondolt relativizmus vagy osztályhoz kötött univerzalizmus jellemzi. Az erkölcsi ítéletek fókuszában a társadalom rendjének fenntartása és az egyének az ezzel kapcsolatos kötelezettségei állnak. Kohlberg a „törvény és rend” központú indoklás szakaszának nevezi: az a helyes, a jó, ami az adott rendszerben az egyén kötelessége. Ezeket a szabályokat a személy racionális alapokon meg is tudja védeni. Saját maga és mások megítélése a társadalmi rend fenntartásához való hozzájárulásukon alapul. A társadalmi rend fenntartása előrébb való, mint az egyén jogai vagy szükségletei. A betartandó törvények azonban a saját maga választotta csoport törvényei: nem képes még a törvények feletti (vagy törvényeken túli) perspektívát felvenni.

Az összekapcsoló-elmélyülő hit szintjén az egyén a fölrendelt törvényekben gondolkodik. Ezen a szinten az erkölcsi ítéletalkotásnak több, jól elkülöníthető módja lehet: például utilitarista (haszonelvű), antropológiai szemléletű, társadalmi szerződésen alapuló; közös azonban bennük a társadalmi normákon felüli perspektíva. A személy feltételezi olyan erkölcsi szabályok létét, amelyek felette állnak a konkrét társadalmi vagy kulturális normáknak, emellett az erkölcsi vonatkozású kérdésekben több szempontot is figyelembe tud venni. Az erkölcsi ítélet gyakran egy dialektikus érvelési folyamat során születik, amelyben egymásnak feszülnek az ellentmondó igények, és a megoldás egy olyan elv megtalálását jelenti, amely feloldja ezt a feszültséget. Az erkölcsi ítéletalkotás gyakran utilitarista szempontú: az erkölcsi döntés meghozatalánál a versengő igényeket összeveti a lehetséges előnyökkel (például minél jobbat minél többeknek). Azonban gyakran figyelmén kívül kerülnek olyan személyek vagy csoportok, akik érdekeit az utilitarista elv nem szolgálja. Tudatában van a kulturális értékek és normák relatív voltának, mégis igazodik hozzájuk, ha magasabb elvekkel nem ütköznek.

Az univerzáló-egyetemes hit erkölcsi gondolkodásának lényege a létezéshez való hűség. Ezen a szinten az erkölcsi ítéletalkotás univerzális megközelítésen alapszik; az egyenlő bánásmód mindenkire kiterjed. Magában foglalja az önfeláldozást az emberiség szolgálatában.

Egy kis kitérő: az erkölcsi gondolkodás fejlesztésének szempontjai

Fowler hitt abban, hogy az ember erkölcsisége fejleszthető az erkölcsi gondolkodás fejlesztése által, és ezt leginkább erkölcsi dilemmák megvitatása révén érhetjük el. Az erkölcsi gondolkodás fejlődésével kapcsolatos empirikus vizsgálatok kimutatják, hogy az erkölcsi dilemmák segítségével történő fejlesztési kísérletek akkor hatásosak, ha a dilemmák feldolgozásánál a személyek az aktu-

ális fejlődési szakaszokat csak egy fokkal meghaladó érvekkel, szempontokkal találkozunk a megbeszélés során. A fejlettségi szintjüket két vagy három fokban meghaladó érvelés már nem képes fejlesztő hatást kifejteni.¹⁴ – A hétköznapi tapasztalatok ugyanezt látszanak igazolni a hit fejlődésével kapcsolatban is, ám empirikus vizsgálati eredmény nem áll rendelkezésre ezen a téren.

A negyedik változó: a társas tudat határa

A társas tudat határa hétköznapi kifejezéssel azt jelenti: kiből áll a világ a személy számára. Ez a fejlődési vonulat spirituális szempontból leginkább a (valási) közösség, a közösségvállalás témájánál érhető tetten.

Az intuitív-projektív hit szintjén a család és a „jelentős mások” számítanak. A gyermek számára a világ leginkább a családból áll. Felismer és megnevez más személyeket is, de a kapcsolati viszonyok rendszerezéséhez nem állnak rendelkezésre kategóriák.

A mitikus-literális hit szakaszában a gyermek azokra fókuszál, akik „olyanok, mint mi” (családi, etnikai, faji, társadalmi osztály, vallási viszonylatban). Elsődlegesen még mindig a családdal azonosul, de a társas tudat határa jelentősen kitér: megjelennek az iskolatársak, tanárok, barátok, a vallási közösség. Mások elfogadásánál külsőségekre támaszkodik, és mások csoportosításának is ez az alapja: „akik olyanok, mint mi” és „akik nem olyanok, mint mi.” A sztereotípiák hangsúlyosan vannak jelen. A saját csoport szokásaitól eltérő jelenségeket figyelmen kívül hagyja, vagy sztereotípiák segítségével oldja fel.

A szintetikus-konvencionális hit szakaszában azok a csoportok számítanak, ahová személyes kapcsolatok fűződnek. A társas tudat határai nem nyúlnak túl azokon a csoportokon, amelyeknek a személy közvetlenül tagja: család, kortárscsoport, valamint, újabban, a médián keresztül megjelenő csoportok. Ezek közül a kortárscsoport fontossága kezd hangsúlyosabbá válni. A saját csoport normáihoz még nem képes kritikailag vagy független nézőpontból viszonyulni; gyakran törvényerejűnek tekinti, olyannak, amitől nem lehet eltérni. A saját kapcsolati hálóján kívül eső csoportokat a személy erősen sztereotip módon kezeli; általánosít, a sztereotípiákat nem vizsgálja felül, és időnként más csoportokra is projektálja a saját csoport normáit, érzéseit. Ez az időszak általában az identitás, így a vallásos identitás formálásának a kezdete is, és ebben a

¹⁴ ELLIOT TURIEL: The Development of Morality, in Nancy Eisenberg – William Damon – Richard M. Lerner (eds.): *Handbook of Child Psychology: Social, emotional and personality development*, Wiley and Sons, Hoboken, NJ, 2006, 789–857.

személyes kapcsolatokon alapuló csoport értékrendje fontos kiindulópontot jelent a személy számára. Az istenkép is a személyes kapcsolatok kiterjesztése mentén alakul: a személy Istent úgy tapasztalja meg, mint barátot, társat. Fowler szerint a serdülőkor igazi vallásos élménye az, hogy létezik egy olyan Isten, aki ismer engem, igazán értékkel, és megadja az identitásomat akkor, amikor azon küzdök, hogy megtaláljam önmagam.

Az individuális-reflektív hit szintjén a személy kapcsolódni tud olyan közösségekhez, amelyek világnézetileg összhangban vannak a személy maga választotta normáival és meglátásaival. A saját csoport határait kiterjeszti azokra, akiknek ideológiája valamilyen mértékben kompatibilis a sajátjával, azonban mindenki mást a saját világnézete szempontjából kiindulva kritikusan kezel. Hogy valaki egy adott csoporthoz tartozik-e, azt az ideológia egyezése alapján dönti el. Hajlik a dichotómiára: kompatibilis és nem kompatibilis kategóriákat állít fel. Emellett hajlamos az egyéneket csoportok részeként kezelni, nem pedig egyénekként.

Az összekapcsoló-elmélyülő hit szintjén a személy átlépi a társadalmi osztály normáit és érdekeit. Már nyitott arra, hogy olyan személyeket vagy csoportokat is bevonjon a társas tudata határain belülre, akik az övétől nagyban különböznek. Összehasonlítás céljából aktívan keresi a kapcsolatot a tőle különböző emberekkel vagy csoportokkal, és vallja, hogy a pluralizmus olyan jelenség, amely gazdagít. Mindehhez elköteleződésekben megnyilvánuló szilárd identitás adja az alapot.

Az univerzáló-egyetemes hit szintjén a személy azonosul az emberi fajjal, és a narcizmuson túlmutató szeretetet tanúsít a lét iránt. A társas tudat egyetemleges, az emberi fajjal való azonosulás konkrét tetteken keresztül is megnyilvánul. A személy minden egyes emberre úgy tekint, mint az egyetemes létezés hordozójára, megnyilvánulására. Képes bárkivel párbeszédre lépni, függetlenül attól, hogy a másik a hitfejlődés mely szakaszában van.

Az ötödik változó: a tekintély (autoritás) helye

A tekintély helye a gyakorlatban azt jelenti, hogy kit és miért fogadunk el a hatalom hordozójának, kinek engedelmességek, kinek a szavára hajlunk. Ez a változó a személy autonómiájának kibontakozásában kulcsfontosságú. A hitfejlődés szempontjából azt a vonulatot mutatja be, hogy hitbeli, vallási kérdésekben, döntéshelyzetben kinek az útmutatását vagy felszólítását tartjuk irányadónak, és miért.

Az intuitív-projektív hit szintjén a kötődési és függőségi kapcsolatok jelentik a hatalom látható szimbólumait. A tekintélyhez való viszony alapja az elsődleges gondozótól való függés, valamint a vágy a kapcsolat fenntartására és a büntetés elkerülésére. A gyerekek a tekintélyt gyakran vetik próbák alá, hogy kiderítsék, mit szabad és mit nem.

A mitikus-literális hit szakaszában a hatalmi szerepeket betöltő személyek számítanak tekintélynek, és személyes kapcsolódás esetén hatalmuk felerősödik. A tekintély még mindig külsődleges, de az egyén már elmozdult egy autonómabb pozíció felé a tekintélyszeméllyel való kapcsolat tekintetében. Képes megkérdőjelezni a tekintélyt, és rákérdezni egy kérés vagy tiltás okára, ezzel túllép az előző szakasz függőségi-engedelmisségi viszonyulásán. Ez egyrészt abból következik, hogy a konkrét művelleti gondolkodás már keresi a szabályok mögötti okokat, másrészt abból, hogy a nyelvi fejlődés már képessé teszi őt a kommunikációra, így nem a viselkedésével kell feszegetnie a korlátokat. Tudatában van saját szükségleteinek és vágyainak, és képes alkudozni, „tárgyalásokat folytatni” a tekintélyszeméllyel a legkedvezőbb megoldás elérése érdekében. A tekintély igazi képviselői még mindig azok az emberek, akiknek hatalmuk van arra, hogy konkrét befolyást gyakorolhassanak a személyre – vagyis továbbra is elsősorban a család tagjai (a kortársak irányába történő elmozdulás a következő szakasz jellegzetessége lesz). A társas környezet horizontjának kiszélesedésével ugyanakkor kezdi megérteni a szerepviselkedéseket és a szerepekből következő kapcsolati viszonyokat (például alá- és fölrendeltség), ezáltal a szerepelvárásoknak megfelelően képes a társadalom által tekintélyszereppel felruházott személyekhez viszonyulni (például paphoz).

A szintetikus-konvencionális hit szakaszában a személy a tekintélyt a megbecsült csoportok konszenzusa alapján választja ki; olyanokat, akik a hit-érték hagyományoknak személyesen is hiteles képviselői. Ebben a szakaszban a tekintély legitimitását leginkább a csoportkonszenzus és a társadalmi konvenció adja; a társas jóváhagyás gyakran a legfontosabb tényező annak megítélésénél, hogy az adott tekintélyt a személy elfogadja-e vagy sem. A társas konszenzust nem vizsgálja felül, megkérdőjelezés nélkül igazodik hozzá. A jelentős csoport, a jelentős személyek befolyása a tekintély helyének meghatározásában nem tudatos, és nagyon erős. A tekintélyszemélyeket gyakran az alapján választja ki az egyén, hogy rendelkeznek valamilyen mások által elismert, személyközi kapcsolatban megmutatkozó erénnyel, például őszinteség, megbízhatóság, igazságosság.

Az individuális-reflektív hit szintjén a személy a saját ítéletalkotása alapján választ tekintélyt, az önmaga által jónak tartott világnézeti perspektívából kiindulva. A tekintély helye bensővé tett és explicit; az egyén a tekintélyszemélye-

ket racionális szempontok alapján választja ki. A tekintélyszemélyek követéseit, kéréseit az alapján teljesíti vagy utasítja vissza, hogy azok összhangban állnak-e a saját világnézetével. A szakaszra jellemző a (társadalmi) szabályok hangsúlyozása és az a meggyőződés (érzés), hogy a tekintély ezekből a szabályokból vezethető le, mivel a tekintély feladata a társadalmi rend és az emberek közötti harmonikus kapcsolatok fenntartása. A tekintély sokféle formát ölthet: személy, törvény, hagyomány, szokás; ugyanakkor ezen a szinten a tekintély gyakrabban kapcsolódik világnézethez vagy intézményhez, mint személyhez. A tekintélyhez való viszonyulás explicit: a személy képes kritikai távolságból és ideológiai nézőpontból elemezni a tekintélyhez való kapcsolatát.

Az összekapcsoló-elmélyülő hit szintjén az ítéletalkotási és döntéshozatali folyamatok dialektikusan összekapcsolódnak mások jogos igényeivel és a felhalmozott emberi bölcsesség különféle kifejezésformáiból származó jogos igényekkel. Ebben a szakaszban a tekintély(személy) meghatározása, megközelítése nem abszolútizáló (mint az előző szakaszban), hanem megfigyelhető a több szempont figyelembevételéből származó feszültség. A tekintély meghatározása egyetemes elvek szempontjából történik, és a hozzá fűződő viszony értékelésénél a tapasztalat, a szituáció és az elvek dialektikus összekapcsolása jelenik meg. A tekintély kiválasztásánál a személy figyelembe veszi a felhalmozódott emberi bölcsességet és a hagyományt is.

Az univerzáló-egyetemes hit a személyes ítéletalkotásban jelenik meg. A tekintély teljes mértékben belsővé válik, és a személyes ítéletalkotásban és döntéshozatalban található, amely gyakran transzcendentális vonatkozással kapcsolódik össze. A döntéshozatal – a transzcendens elvek mellett – személyes tapasztalatokon, intuíción vagy vallásos írásokon alapul, és megtisztult az énközpontú törekvésektől.

A hatodik változó: a világ koherenciája (összefüggésformája)

Ez a változó hétköznapi nyelvre lefordítva azt jelenti, hogy a személy számára mennyire állnak össze egységes egészé a történések, a világban tapasztalt jelenségek, vagy akár a saját élete eseményei. A pozitív pszichológia a koherencia érzését a lelki egészség egyik kulcsfogalmának tartja, amely abban segít, hogy a velünk vagy körülöttünk történő eseményeket értelmezzük, reagáljunk rájuk, és jelentőséget tulajdonítsunk nekik.¹⁵ A spiritualitás szempontjából a hitrend-

¹⁵ AARON ANTONOVSKY: The structure and properties of the sense of coherence scale, *Social Science & Medicine* 36 (1993/6) 725–733.

szer belső összefüggéseinek, a bibliai történetek belső logikája megértésének, a személy életútja értelmezésének szempontjából van szerepe.

Az intuitív-projektív hit szintjének világlátása epizodikus: egymástól többé-kevésbé független eseményekből áll. A gyermeknek töredékes és benyomásszerű képei vannak a világról. Megnyilvánulásaiban a fantázia és a valóság gyakran keveredik. Gyakori az animizmus: a tárgyakat élettel és akarattal ruházza fel. A történetmesélés képzeleti elemekben gazdag, de epizodikus és asszociatív, az események nem feltétlenül kötődnek egymáshoz logikailag.

A mitikus-literális hit szakaszában a személy narratív-dramatikus képet alkot a világról. Képes narratív (elbeszélő) formát használni az események leírásánál, képes az eseményeket sorba rendezni, és képes logikai kapcsolatokat felállítani az események időben és térben való összekapcsolásakor. Gyakran használ antropomorf képeket, és ezek koherensebbek és kidolgozottabbak, mint az előző szakaszban. Rendkívüli módon érdeklik a konkrétumok: a gondolkodása „empirikus”, logikai összefüggéseket keres; a fizikai világ eseményeit ok-okozati elven magyarázza. Fontos számára az események megjósolhatósága, befolyásolhatósága. A valóságot és a fantáziát elkülöníti, ugyanakkor saját magát nem választja el az elmondott történetektől, nem tart távolságot. Számára a történet konkrét és szó szerinti. A szó szerintiség a formális műveletek kialakulásával kezd gyengülni, ekkor gyakoriak lehetnek a történet-értelmezés következtében megjelenő konfliktusok.

A szintetikus-konvencionális hit szintjén nem tudatosan átgondolt rendszerben mozog az egyén. Érték- és hitrendszerei „passzívak”: nincsen tudatában annak, hogy gondolkodásában az egyes elemek rendszerbe foglalhatóak lennének. Nem reflektált még gondolatai, attitűdjei, hittartalmai általánosabb következtetéseire, jelentőségére (és mivel nincsen tudatában, logikusan érvelni sem képes ezekkel kapcsolatban). Szintézist alkot a számára jelentős személyeknek és csoportoknak az elveiből, attitűdjeiből, hittartalmaiból, de a tartalmi elemek között megjelenő esetleges ellentmondásokat figyelmen kívül hagyja, és nem próbál meg mélyebb megértésre jutni vagy hierarchiát felállítani ezekkel kapcsolatban. E szakasz gyakori „világképe” az egyszerű vagy kritikának nem alávetett pluralizmus.

Az individuális-reflektív hit szintjén fogalmilag közvetített explicit rendszeralkotás zajlik. A világ összefüggésformája (például mi miért történik) absztrakt műveleteken alapszik. A személy képes saját világnézetét kritikai átgondolásnak alávetni, így világnézete tudatos, explicit és racionálisan felállított rendszer. A személy törekszik arra, hogy ez koherens, konzisztens és átlátható legyen. Fontos számára az ideológiák átgondolt, letisztult és konzisztens volta, ezért

saját nézőpontját védi a relativitás vagy más nézőpontok jelentette fenyegetéstől. Fontosak a személy számára az általános szabályok, törvények, normák. A világnézeti kérdéseket nem szereti megválaszolatlanul hagyni; jellemző lehet ezért a redukcionizmus, a feszültségek és paradoxonok kiküszöbölése, kioltása (a világnézet koherenciájának érdekében).

Az összekapcsoló-elmélyülő hit szintjén szimbolikus és fogalmi kapcsolattartás zajlik több elméletrendszer között. A személy nyitott a tapasztalatokban mutatkozó sokrétűsége, tudatában van az ellentmondásoknak és összetettségeknek, amikor a világról gondolkodik, és hajlandó is elfogadni ezeket. A valóság megértésénél hangsúlyozza a különböző nézőpontok szerepét, és inkább megérteni akar, mint megmagyarázni. Nyitott a valóság rejtett jelenségeire, különösen az emberrel kapcsolatban (például tudattalan).

Az univerzáló-egyetemes hit szintjén a személy egy egyesítő valóságképpel rendelkezik, és egységet él meg „a sokaságon túlmutató Egy”-gyel. A létezés alapjaival való egység megélését a nyelvi korlátok miatt gyakran csak metaforák segítségével (példákkal, történetekkel, példabeszédben vagy versben) tudja kifejezni.

A hetedik változó: a szimbólumalkotás és szimbólumértelmezés képessége

Fowler a szimbólumalkotás, illetve a szimbólumok értelmezésének fejlődését a kognitív fejlődéstől különválasztva tárgyalja, önálló háttérváltozóként. Bár a szimbólumok megértésének fejlődése nem választható el a kognitív fejlődéstől,¹⁶ a hit fejlődésének vizsgálatakor valóban érdemes külön is tanulmányozni ezt a területet, hiszen a spiritualitás, illetve a vallásosság előszeretettel használja a szimbólumok nyelvét. Nem véletlen: a szimbólum azáltal, hogy valami önmagán kívülre mutat, a valóságnak egy olyan szintjét képes kifejezni, amely a hétköznapi nyelvhasználattal, a logikai gondolkodás fogalmaival nem közelíthető meg; ilyen például a transzcendens vagy a tudattalan tartalmak, folyamatok.¹⁷ A szimbólumok megértésének, befogadásának képessége két dimenzió mentén fejlődik: az egyik az életút során szerzett tapasztalatok köre, a másik a szimbólumok megértését segítő kognitív képességek kibontakozása;¹⁸ Fowler elméletében ez utóbbi a hangsúlyos szempont. A rítusok (vagyis a szimbolikus cselekedetek) értelmezésének képessége is ezt a vonulatot követi.

¹⁶ JEAN PIAGET: *Szimbólumképzés a gyermekkorban*, Gondolat, Budapest, 1978.

¹⁷ CARL GUSTAV JUNG: *Az ember és szimbólumai*, Göncöl Kiadó, Budapest, 1993.

¹⁸ FRIEDRICH SCHWEITZER: *Vallás és életút*, Kálvin Kiadó, Budapest, 1999.

Az intuitív-projektív hit szintjén a szimbólumalkotás úgynevezett mágikus-numinózus. A szimbólum még nem válik el attól, amit hivatva van ábrázolni (például egy képen látható állat éppúgy félelmet kelthet, mint a valódi), hiszen a gyermek még nem képes elkülöníteni a fantáziát a valóságtól.

A mitikus-literális hit szakaszában egydimenziós, szó szerinti szimbólumokat találunk. A gyermek már képes különbséget tenni szimbólum és szimbolizált között, ugyanakkor a szimbólumokat szó szerint értelmezi. Értelmezési módként csak a konkrét tapasztalat dimenziója létezik számára, így a szimbolikus kijelentéseket nem átvitt értelemben fogja föl, hanem szó szerint érti őket. A szimbolikus történeteket is szó szerint magyarázza.

A szintetikus-konvencionális hit szintjén megjelenik a többdimenziós szimbólumértelmezés, az evokatív erő a szimbólumhoz kapcsolódik. A személy a szimbólumokat több szinten értelmezi, azaz elszakad a szó szerinti értelmezéstől, és felismeri a szimbólumok ráutaló tulajdonságát, átvitt értelmét. Ugyanakkor a szimbólumokat nem veti kritikai analízis alá. A szimbólum érzelmkiváltó ereje van előtérben (nem pedig a fogalmakat megjelenítő volta). A szimbólumok értelmezése és elfogadása erősen függ a tekintélyszemélyektől és a csoport-, illetve közösségi normáktól. A vallási szimbólumokat konvencionálisan értelmezi, és értelmezésében gyakoriak a személyközi kapcsolatokban megjelenő tulajdonságok.

Az individuális-reflektív hit szintjén a szimbólum elválik attól, amit szimbolizál; az evokatív erő a szimbólum által közvetített jelentésben van. A személy a szimbólumokat fogalmakra, képzetekre „fordítja le”, és a szimbólumoknak egyetlen jelentést tulajdonít. Gyakran redukálja a szimbólumot a saját világnézetébe illeszthető igazságtartalomra: Ricoeur ezt a reduktív hermeneutika szakaszának nevezi. A szimbólumokat megkísérli egy rendszerben vagy egy szisztematikus világnézetben elhelyezni. A mitológiáktól való tudatos megfosztás (demitologizálás) jellemzi. A szimbólumoknak a társadalomban, a csoportban betöltött funkcionális hatását hangsúlyozza, és mivel a kifejezések pontosságára törekszik, a két- vagy többértelműséget, így a szimbólumok többértelműségét is hibának tekinti.

Az összekapcsoló-elmélyülő hit szakaszában az evokatív erő a szimbólumban és a szimbólumon túl létező valóságban, valamint a személyben zajló tudattalan folyamatok erejében együttesen rejlik. A személy fokozottan megnyílik a szimbólum evokatív (felidéző) ereje felé. Tudatában van a szimbólum többszintű természetének, így a szimbólumot nem redukálja egyetlen jelentésre. A szimbólum evokatív ereje és képzetalkotó tartalma között folytonos feszültség van, de egyiket sem redukálja a másikra (vagyis hogy mit ébreszt fel és hogyan

gondolkodtat tovább). Tudatában van a szimbólumok idő- és térbeli relativitásának, értelmezhetőségének, és képes figyelembe venni az adott szimbólum értelmezésének történetét.

Az univerzáló-egyetemes hit szintjén a szimbólum evokatív ereje hangsúlyos, a szimbólum és a valóság nem választhatók el egymástól. A metaforák és a szimbólumok – a valóság kifejezésének nyelvi korlátai miatt – a szinthez tartozó természetes kifejezési módok. A szimbólumok gyakran a transzcendensre nyíló kapuként jelennek meg.

* * *

Tanulmányunkban Fowler hitfejlődés elméletének háttérben álló pszichológiai változók fejlődését tekintettük át. Láthattuk, hogy az ő értelmezésében a hit felfogható a transzcendensről való gondolkodás, és így az emberi létezés értelmének kereséseként is. Záró gondolatként ki kell emelnünk, hogy Fowler szerint a hitfejlődés egyik szakasza sem értékesebb vagy tökéletesebb a többinél – csupán a hitkérdéseknek más-más megközelítését, értelmezését jelentik, a gondolkodás különbözőségéből kifolyólag. Egy-egy szakasz gondolkodási jellegzetességének megértése hozzásegít az emberekkel való eredményes foglalkozáshoz, tapasztalataik megértéséhez.